

1917-1918 жж. Қазақстандағы аштық нәубеті және Т. Рысқұлов

XX ғасырдың басында қазақ жерінде болған жұт пен ашаршылықтың туындауына екі себеп сәйкес келеді. Оның бірі – табиғи апаттан (қуаңшылықтан шөптің күйіп кетуі, қыс кезіндегі қиындықтардан астықтың шықпай қалуы және т.б.) туындаған жұттан малдың қырылуы ел арасында аштықтың өршуіне алып келсе, екіншісі – сол жылдардағы үкіметтің солақай саясатының нәтижесі (қазақ жерінің мемлекет меншігіне айналып, тартылып алынуы, отырықшылыққа күштеп көшу барысы және т.б.) еді.

1916 жылы қазақтар арасында ашаршылық нышаны сезіле бастаған. Патшаның маусымдағы бұйрығына қатысты ер азаматтарды қара жұмысқа алуға қатысты қазақтардың жерін, еккен егінін, баққан малын тастап, көрші облыстар мен елдерге қарай босуы, азық тапшылығы – ашығуға алып келді. Бұл астыққа деген нарықты көтеріп жіберді. Аштық 1917 жылғы қос революциядан кейін де қатты білінді.

Ашаршылықтың аса қатты белең алған жері Түркістан өлкесі болды. Қыстың аязды, көктем мен жаздың жаңбырсыз болуы өлкені бұрын болмаған қуаңшылыққа алып келді. Оған Түркістанның барлық көшпелі және жартылай көшпелі аудандары толықтай, ал отырықшы аудандарының едәуірі ілініп, елдің жағдайы ауырлай түсті. Аштыққа Сырдария, Жетісу облыстары ілігіп, ашыққан ауылдардың саны арта түсті.

Осы жылдың ортасында астықтың зәрулігі анық байқалып, қазақ-қырғыздардың жағдайының өте нашарлығынан ашыққандардың саны күннен күнге көбейе түскендігі жөнінде белгілі болып, мерзімді басылым беттерінде түрлі хабарлар жариялана бастады. Өлкедегі аштықтың зорайып бара жатқандығын өз көзімен көрген ұлт зиялысы Хайретдин Болғанбаев «Бірлік туы» газетіне: «Түркістан қазақ-қырғызының арасына ашаршылық бәлесі кіріп, қырылып жатқан үстіне, Русиядағы большевик кесапаты тағы қоса беткей болып, жығылғанның үстіне жұдырық болды. Күздің ана басынан бері қарай ашаршылықтан шұбырып қала-қалаға жиналған сорлы алаш балаларының есебі жоқ. Олардың нағыз ажалсыз болып бір-бір себептен аман қалғандары болмаса, көбі-ақ шыбын есебінде қырылып жатыр. Осы күні Түркістан аймағының қай шаһарында болса да көше-көшені толтырып, қайыр сұрап жүрген сорлы алаш балаларынан адам аяқ алып жүре алар емес», - деп, елдегі алмағайып саяси билік тұсында аштықпен күресерге дәрмен болмай отырғандығына қынжылса [1], «Қазақ» газетінде Сырдария облысында аштық белгісі біліне бастағандығын, астық сұрап келіп жатқан, ағылып жатқан адамдардың саны көбейе бастағандығы жөнінде хабарлама басып, онда: «...айына беріп тұрған 60 вагон астық 240 мың халыққа жұмасына 2 қадақтан келмейді. Жұртқа қиын болып тұр. Аталары балаларына нан тауып бере алмай зар еңіреуде, халық ашаршылықтан жанжал шығаратын түрі бар» деп келтірілді [2].

Түркістан өлкесіндегі ашаршылықтың орын алуының бірден-бір себебі астық өсіріліп келген суғармалы жерлердің басым бөлігіне мақта егіліп кетіп, егіс алқаптары қысқарып, өлкені астықпен 30%-ке ғана қамтамасыз етіп, тұрғылықты халық Ішкі Ресейден әкелінген астықпен қоректеніп келген еді. Алайда Ресейдегі төңкеріс, ішкі соғыс барысы астықты өлкеге тасмалдауға кедергі келтіріп, оның мөлшерін бірден қысқартса, ал майданды етпен қамтамасыз ету мал басының кемуіне алып келді.

Т. Рысқұлов «Социалды Қазақстан» газетінде Түркістанды жайлаған аштық турасында: «1916-1918 жылдарда Түркістанда құрғақшылық қатты болып, егін шықпай қалды. 1916 жылы дәл егін орағы кезінде басталған жергілікті елдің көтерілістері жазалаушы отрядтардың елді қырып, шаруашылықты жайпап бүлдірген әрекеттері, ұлт-тап күресінің бұрынғыдан да әрі шиеленісуі жалпы шаруашылық жөніндегі қиыншылықты онан сайын асқындырды. Осылардың салдарынан өлкедегі шаруашылық шайқалып, күйзеліп кетті. Керек-жарақ бағасы 3-4 есе қымбаттап кетті. Түркістан бұрын болып көрмеген адам айтқысыз үлкен ашаршылықтың құшағына кіруге айналды. Ашаршылық Түркістанның барлық көшпелі және жартылай көшпелі аудандары түгелімен, отырықшы аудандарының едәуірі ілінді. Ашыққан қазақ пен қырғыз топ-тобымен шұбырып қалаларға, селендерге қарай ауа бастады, соларға барған жерінде жүздеп, мыңдап қырылды. Басқа жақтан келген астық пен тауарлар қаладағы Еуропалық жұрттың кезегін зорға-зорға қанағаттандырып отырды. Жергілікті жерлер (ескі қаладағы біраз байлар болмаса) басқа жерден келген бұл азық-түліктен нәр татқан жоқ. Бұрын болып көрмеген шаруашылық кризисі мен ашаршылықтың салдарынан қала және селен халқы ортасындағы тап тартысы ерекше шиеленісті», - деп жаза келе, бұл ашаршылық алыпсатарлықты, таптық қанауды (байлардың кедейлерді жұмысқа жегуін), ұлттар арасындағы өшпенділікті күшейткенін айқын келтірген болатын [3, 118-119-бб].

Өлкедегі жергілікті ұлттардың жағдайы ауыр күйге ұшырады. Елдің бұл жағдайын алыпсатарлар мейлінше пайдалануға тырысты. Әбден ашыққандар тіске басар тамақ үшін түрлі бағалы заттарын айырбастауға мәжбүр болды. Т. Рысқұлов ашаршылықты халықты қанаушы тап өкілдері мен шаруасы күйлі орыс шаруалары пайдаланып қалуға тырысқандығын: «Мұны сол жердегі халықтың эксплуататорлары пайдалана кетіп, спекуляцияны мейлінше күшейтті, орыс әкім иелерімен қосылып алып, халықты аяусыз талады. Ашыққан жұрттың мүлкі сутегін сатылды. Ашаршылықтың салдарынан кей жерлерде тіпті кісі алып сату да болды. Байлар ашыққан елдің әйелдері мен балаларын сатып алып, алыпсатарлық та істеді», - деп келтірді [4].

1917 жылы Түркістан Республикасында астық нарқы қымбаттап кетті. Бидай мен нан бағасы күннен-күнге өсіп, орыс шаруалары қолында бар астықтан пайда табуды көздеп, үстеме бағамен сатуға тырысты.

Аштық тырнағына астықты Жетісу өңірі де ілікті. Торғай, Орал облыстарының бір бөлігі мен Астрахан губерниясының Бөкей Ордасындағы халықтар да ашықты. Бұған Уақытша үкімет еш шара қолдана алмады. Бұл жайында «Туркестанский курьер» газетінде жиі ақпарлар жариялап тұрды.

1917 ж. аяғына қарай Әулиеата уезінің 44307 шаруашылығы аштыққа ұрынды. Сонымен қатар Перовск уезіндегі - 24 810, Түркістан уезіндегі - 12 296, Шымкент уезіндегі - 3 618, Қостанай мен Ақтөбе уездеріндегі - 62 275 шаруашылықтар ашықты. Жетісу губерниясына қарасты бір Верный уезінің өзінде 220 мыңдай адам аштық дәмін тартты. Уақытша үкіметтің облыстық комиссариатына Павлодар, Верный, Әулиеата, Атбасар, Перовск, Қазалы, Түркістан, Шымкент, Ақтөбе, Жаркент, Лепсі, Темір, Орда, Қостанай және тағы басқа қалаларда азық-түлік қиыншылықтарына байланысты жағдайларының аурылығын айтқан көптеген жеделхаттар түскен. Барлық жеделхаттарда «аштыққа қатысты бүлік» болуы мүмкіндігі айтылып, тез арада төтенше шараларды қолдануды өтінген. Қалаларда берілетін нан мөлшері азайып, оны тұрғындары күнделікті ала алмаған. Қыркүйек-қазанда Қазақстанда азық-түлік мәселесі одан сайын тапшылыққа айналып, Павлодар, Петропавл, Жаркент, Пішпек және тағы басқа қалаларда «аштық бүлігі» басталды [5, 226-б.].

Сырдария облыстық Азық-түлік комитетінің төрағасы Петроградтағы Мемлекеттік мәжіліс төрағасына жіберген жеделхатында «ай сайынғы үш жүз вагондағы азық-түлік тұрғындардың тек отыз пайызын ғана қанағаттандыра алады», - дей келе, азық-түлік жағдайы күннен-күнге төмендеуі халықты «аштық бүлігіне» алып келуі мүмкіндігін ескерткен [6, 125-126-бб.].

Жағдай ушыға бастаған кезде республиканың барлық зауыт, фабрика, ауыл мен қышпақ жұмысшылары мен шаруалары, солдаттар астық монополиясын енгізу, алыпсатарларға тосқауыл қою арқылы аштықты ауыздықтауды талап етті.

Түркістандағы ашыққандарға азық-түліктей көмек Қазақстанның көптеген аудандарынан түсті. Түркістан өлкесінің уәкілі Саблин жергілікті Кеңестердің көмегімен Ақтөбе ауданынан 27 мың пұт нан, 325 пұт сары май, ондаған вагон картоп дайындаса, 1917 ж. аяғында Әулиеата Кеңесінің арнаулы өкілдері Хоменко мен Жужин Ақмола облысынан 100 мың пұт нан сатып алған.

Ел ашығып жатқан кезде Ақмола облысының орталығы болған Омбыдан, Петропавл, Семей және Солтүстік-Шығыс Қазақстанның басқа қалаларынан Москва мен Петроградқа күнде эшолон астық жөнелтіліп отырды. Мысалы, Семейден Орталыққа 1 716 мың пұт астық жөнелтілген [7, 196-197-бб.].

Ақтөбе облысынан Москваға 99 вагон астық пен басқадай азық-түлік жіберілсе, Батыс Сібірден 47 вагон бидай жөнелтілген. 1918 жылдың мамырына дейін толық емес мәліметтер бойынша Ресейдің өнеркәсіптік аудандарына Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарынан 20 млн пұт астық пен ет жіберілген [5, 479-480-бб.].

Уақытша үкіметтің халықтан жинақтап алған азықты жергілікті тұрғындарға емес, Ресей губернияларына жіберуі қазақ комитеттерінің ашу-ызасын туғызды. Азық-түлік қоймаларын, жеке дүкендерді бұзып, азықты таратып алу сияқты фактілер тіркеле бастады.

«Сибирская речь» газетінде 7 қазанда Верный облыстық Азық-түлік комитеті Жаркент, Верный және тағы басқа уездерде аштық нысаны сезіле бастағандығы, Верныйда нан дағдарысы қалыптасқандығы жөнінде ақпарат жариялады. Сол күні Верныйдағы Азық-түлік комитеті Уақытша үкімет комиссары Шкапскийдің үйіне тінту жүргізіп, қанша мөлшерде ұн сатып алғандығын анықтамақ болған. «Үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізді» деген желеумен комитет мүшелері тұтқынға алынған [5, 232-233-бб.].

Түркістандағы, әсіресе Әулиеата уезінде аштық мәселесі 1917 ж. соңы мен 1918 жылдың басында Әулиеата уездің Кеңесі атқару комитеті мәжілісінде күн тәртібінен түспеді. 1917 ж. 2 желтоқсанында Әулиеата Кеңестерінің уездік съезінде азық-түлік мәселесі қаралып, азық-түлік пен малды уезд аумағы мен Әулиеата қаласынан шығаруға тыйым салынып, азықты біркелкі мөлшерде бөлу, ашыққандар үшін байлардың артық азықтарын тәркілеп алу жөнінде қаулы қабылданды. Ашыққандар үшін жергілікті халықтан салық жинау, жаңа тамақтандыру орындарын ашуға қажетті қаражатты анықтауға тырысты [8, 286-291-бб.].

Уездегі аштық барысын ауыздықтауға Т.Рысқұлов белсене кірісіп, аштыққа ұшырағандарға көмек ұйымдастырды. 1918 ж. сәуірінде ол Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланып, күйзеліске ұшырап отырған шаруашылықтарға егіс құрал-саймандарын, тұқым беруді сияқты мәселелерді қолға алды. Дегенмен байлар үкіметке белгіленген баға бойынша астық сатудан бас тартуынан көптеген егіс алқабы егусіз қалды. Оның үстіне Түркістан Республикасына жіберілген Азық-түлік халық комиссариатының кейбір басшылары көмекке келген азық-түлікті талан-таражға салған. Осы жағдайға орай Т.Рысқұлов арнайы комиссия құрып, ашыққандарға жәрдем беру ісін қатаң қадағалап, өрескел бұзушылықтарды анықтап, дер кезінде әшкерелеуге тырысты.

Аштықпен күресу барысында қайраткер орыс шаруаларынан астық сатып алу, оны ашыққандарға бөліп беру, ыстық тамақ беру пункттерін ашу шараларын жүзеге асырды. Ол уездік съезд, жиындарда ашаршылықпен күресу мәселесін батыл көтерді. Оның төрағалығымен Әулиеатада 1918 ж. 11

мамырында өткен уездік съезде аштықпен күресуде орын алып отырған кемшіліктер сынға алынып, қазақ ауылдарын тонаушылыққа ұшыратып отырғандығы айтылып, қазақ ауылдарына орыс шаруаларының тарапынан жасап келген шабуылдарын тоқтату, бір-біріне айдап салатын арандатушылыққа жол бермеу шаралары белгіленіп, қазақ пен орыс арасында осындай кикілжіңдерге дем беріп отырған кейбір мекеме басшылары орнынан алынып, жауапқа тартылды [9, 30-31-бб.].

Дегенмен аштыққан босқандардың қатары күннен күнге көбеймесе, азаймады. Тамақ іздеп, бір губерниядан екіншісіне қарай жаяу-жалпы шұбырғандар санын анықтау мүмкін болмады. Оның үстіне Қазақстанға Ресей губернияларынан тамақ іздеп келушілердің қатары толастамады. Бұл тұрғындарды азық және жұмыспен қамтамасыз етуде бірталай қиыншылықтар туғызды. Жергілікті кеңестер шеттен келген босқындарға арнап ондаған тамақтану орындары мен асханалар ашуға мәжбүр болды. Мысалы, 1918 ж. 20 наурызда Арал Кеңесі «ашыққан кедей шаруаларға арнап тегін асхана ашу» жөнінде қаулы қабылдаса, ал 23 мамырында Семейде босқындарға арнап асхана ашылып, облыстық кеңес 5000 сом ақша бөлген. Сонымен қатар Кеңестер жұмыссыздар мен босқындардың жағдайын жақсартудың басқа жолдарын іздеді. Аса қажетті азық-түліктің сату бағасын төмендетті. Семей қаласындағы кәсіподағының орталық комитетінде жұмыссыздар ісі жөніндегі бөлім ашылып, оның құрамына жұмыссыздардың үш өкілі және кәсіподақ пен еңбек биржасының бір-бір мүшесі еніп, қаладағы барлық кәсіпорындар мен мекемелерде бар бос орындарды анықтау және оған жұмыссыздарды орналастыру мәселесімен айналысты. Академик К. Нұрпейістің тұжырымынша мұндай ашыққан халықтың бар мұқтажын шеше алған жоқ [7, 196-198-бб.].

Аштықтың арты жұқпалы ауруларға ұласып, 1918 жылы да Әулиеата уезіндегі көшпелі қазақтардың арасында сүзек, іш аурулары, тырысқақ, құркұлақ, оба аурулары тез тарады. Аш-жалаңаштан, індеттен қырылған адамдардың саны күннен-күнге көбейіп, өліктері далада шашылып қалды. Түркістан атқару комитетіне жолданған жеделхаттың бірінде: «Әулиеатада шіри бастаған өліктерді жинап алуға мұрша жоқ», - делінді [9, 46-б.].

Уездегі ауыр жағдайға байланысты әрі жұқпалы аурулардың жылдам тарауын тежеу мақсатында жергілікті кеңесте жасалған баяндама бойынша 1918 ж. мамыр-маусым айларында уезде үздіксіз учаскелік емханалар, Грозный, Мерке және Шудағы Новотроицкіде эпидемиялық пункттер ашылып, уезд бойынша тырысқаққа қарсы 5000-дей егу жұмыстарын жүргізіп, тағы да 5000 адамды егуді жоспарлады. Сонымен бірге уездегі барлық халыққа медициналық және ветеринарлық көмек көрсетудің алдағы жоспары жасалып, Ташкентке бекітілуге жіберілген [5, 231-бб.].

Түркістан республикасындағы ішкі қиыншылыққа қарамастан Орталық комиссиясы аштықты ауыздықтауға бар күшін салды. Т.Рысқұловтың басшылығының нәтижесінде аштарды тамақтандыратын арнайы пункттер, асханалар ашылып, ашыққандарға азық-түлік таратыла бастады.

1918 ж. 3 маусымында Түркістан өлкелік кеңесінің азық-түлік бөлімі Сырдария облысынан ашығып Ақтөбе уезіне босып барған қазақтар үшін 100 мың сом ақша жіберсе, мамыр-маусым айларында бір Мерке уезінде 1200 адамды тегін тамақтандыратын асхана ашылып, 700 мың сом ақша бөлінді. Әулиеата уездің кеңесі осы жылдың жазында ашыққандарға көмек ретінде Меркелік ірі байлардан 109 900 сом ақша, 912 қой, 133 бас ірі қара малын алған. Сонымен қатар 1918-1919 жылдар аралығында ашыққан тұрғындарға арналып мемлекеттік егістікке тұқым себуге 500 мың сом жұмсалған [5, 497-б.].

1918 ж. 15 маусымында Шевченконың төрағалығымен өткен солдат, шаруа және мұсылмандар депутаттары кеңесінің съезінде Т.Рысқұлов тамақтандыру орындарына байланысты сөйлеген сөзінде ашыққан қазақтарды өз болыстарына жіберіп, оларды ауқатты туыстарына тамақтандыруды жүктеу және оны ауыл, болыс комиссарларына қадағалауды тапсыруды, өз жеріне қайтарылған, бірақ ауқатты туыстары жоқ босқын аштарды қоғамдық асханалардан тамақтандыру қажеттігін көтерді. Ол сонымен қатар тез арада қала ауқаттыларынан 50 000 сом қарызға алып, ашыққандарды орналастыру ісіне кірісуді де талап етті.

Қала милициясының өз қызметіне салақтықпен қарауының нәтижесінде көшелерде аштан өлгендердің сол қалпында жатқандығын сынға ала, оларға ашыққандарды дер кезінде тамақтандыру орындарына жеткізу, ал ал туыстары бар бірақ әлсіздіктерінен өздерінің тұрған жерлеріне жете алмай қалғандарды аштарды уақытша орналастыру бюросына жеткізуді міндеттеуді көтерді.

Ашыққандар қорында қаражаттың жоқтығынан базарда сатылатын малға салық салу мәселесін ұсынды. Мәселен, ұсақ малға 50 тиын, ірі қараға 1 сом мөлшерінде салық салу қажет деп тапты. Т.Рысқұлов сонымен қатар театрлар мен көңіл көтеретін сауық орындарынан түскен қаражаттан да салық төлету керектігін баса айтты. Уездегі ашыққандардың ауыр жағдайына байланысты Орталық Үкіметтен 1 000 000 сом сұрау қажеттігін және уездік комиссариатқа азық-түлік секциясы ұйымдасқанша ашыққандарды орналастыру мәселесін міндеттеу, медициналық қадағалауды күшейту, байлардан киіз үйлер алып, оған аштарды орналастыру және оларға берілетін тамақ мөлшерін көбейтуді де атап өтеді [10, 82-83-бб.].

Т. Рысқұловтың ұсынысымен съезде қаулы қабылданып, атқару комитетінің жанынан құрамында екі мүшесі бар комиссия құрылып, аштарға

арналған орындардағы меңгерушілер мен қызметкерлердің қызметін тексеру мәселесін қолға алды.

Съезде қаралған екінші мәселе аштықтан босып, тұрғындары азайған екі немесе бірнеше болыстықтарды қосу мәселесі еді. Қабылданған қарарда бір немесе екі болыстарды оның шаруашылығына нұқсан келтірместей қосу қажеттігі айтылды. Т.Рысқұлов бұл мәселеде де пікірін білдірді. Ол кейбір болыстардың тұрғындарының саны қатты азайып кеткендіктен бірнеше болыстарды қосудың маңыздылығын айта отырып, дегенмен қазақтар мен отырықшы орыс шаруаларын қосу барысында тәртіпсіздіктерге, күштеуге жол бермеуге шақырды. Ашыққан барлық мұсылмандар мен орыс шаруаларын салықтан босатылды.

Т.Рысқұлов өлкедегі ашық қасіретін Войтинцев төрағалығымен өткен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің мәжілісінде жасаған баяндамасында нақты мысалдармен келтірді. Ол аштық пен аурудан өлгендердің қатары әр аудандарда 25-тен 50 процентке дейін жеткендігі, әсіресе Әулиеата уезінде адам өлімінің аса көптігі, тіпті аштықтан тұтас қырылған ауылдардың да барлығын, тұрғылықты халықтың азайғандығы сонша, кейбір жерлерде 2-3 тіпті 4 болыстан тек бір болысты эзер құруға болатындығын, бұл уезде жүздеген мың мал басының құрылғандығын, аштықпен күресті бастамаса, адам шығыны бұдан да зор өсетіндігін айта келе, тез арада ашыққандарға арнап арнайы тамақтандыру пункттерін, панасыз қалған балаларға пункттер мен колониялар мен жұқпалы ауруды ауыздықтауға дәргерлік бөлімдер ашу, сонымен қатар ашыққан аудандарда экономикалық зерттеулер жүргізу мәселесін ұсынды.

Денсаулық сақтау комиссариатының аштыққа назар аудармауының нәтижесінде жұқпалы аурулардың өршіп отырғандығын сынға алып, ашыққандарға көмек берудің мынадай жоспарын ұсынды. Оның біріншісі, ашыққандарды тамақтандыру орындарына орналастыру, балалар үйі мен колониялар ашу, медициналық көмек көрсету, жұқпалы ауруларға қарсы түрлі шаралар қолдана отырып күрес жүргізу сияқты тікелейкөмек көрсету болса, екіншіден, ашыққан аудандардың экономикалық жағдайына зерттеу жүргізу болды [11, 368-бб.].

Т.Рысқұлов сөз соңында әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау, азық-түлік, қаржы және т.б. комиссариатының өкілдері кіретін арнайы ұйым құрып, оны «Аштықпен күресетін ерекше Орталық Комиссия» деп атауды ұсынды және өзін денсаулық сақтау комиссары қызметінен босатуын, аштықпен күрес жұмысына тағайындау жөнінде өтініш білдірді [11, 12-б.].

1918 ж. 28 қарашада оның өтініші қабыл етіліп, республикада бірнеше комиссариаттар құрылып, Т.Рысқұлов Аштықпен күресетін ерекше Орталық Комиссиясының төрағасы болып тағайындалып, ОАК-де қабылданған қаулы-

қарарларды жүзеге асыра бастады. Сырдария губерниясының Ферғана, Самарқанд, Жетісу және т.б. уездерінде Орталық комиссияның бөлімдері ашылып, әр уездерде ашыққандарға арнап асханалар мен тамақтандыру орындары ашылып, азық-түлік таратыла бастады. Комиссия мүшелері әр апта сайын атқарған қызметтері Орталық Атқару комитетінің мәжілісінде баяндап отырды.

13 желтоқсанда Богоявленскийдің төрағалығымен өткен Орталық Атқару комитетінің кезекті мәжілісінде жасаған кезекті баяндамасында Т. Рысқұлов аштықтың республиканы толықтай жайлап бара жатқандығын, тұрғылықты халықты аштық пен өлімнен аман сақтап қалу үшін қомақты қаражаттың қажеттігін, бірақ қанша қаражаттың керектігіне ашыққандардың нақты санын анықталмағандықтан білмей отырғандығын баса келтірді. Комиссияның қолында бар мәліметі бойынша республиканың уездерінде 384 635 адам ашығып, тек олардың 20 022 адамы ғана асханаларда тамақтана алған. Орта есеппен әрбір адамның тамақтануына 2 сом 23 тиын бөлініп отырғаны анықталып, жаппай ашыққандарды киіндіру үшін 29 млн. сом ақша қажеттігі нақтыланды. Сонымен қоса Аштықпен күрес комиссиясының штатын қамтамасыз етуге 278 000 сом, ал жалпы республиканың бір айына 80 789 769 сом керектігі де баса көрсетілді.

Тұрар Рысқұлов Азық-түлік директориясының ашыққандарды толық қамсыздандыра алмайтындығын, сол үшін азық-түлік даярлайтын шаруашылық жасап, алғашқы уақытта 6 млн. ақша, шаруашылық орында тұрғын үйлер салуға 15 млн. ақша жұмсалатындығын айқын айтты. 5 желтоқсанға дейін тек 25 млн. ақша бөлініп, оның 5 млн. ұсталған. Ол бұл қаражаттың республика халқын құтқаруда жетпейтіндігіндіктен 40 млн. ақша бөлуді талап етті. Бұл ұсынысы ұзақ айтыс-тартысқа түсіп, Орталық Комитет талап етілген ақшаны бөлу жөнінде қаулы қабылдады [11, 103-104-бб.].

1918 жылдың соңына қарай қайраткердің айтуынша, республикадағы ашыққандардың саны 1 миллионға жеткен. Әр уезде уәкілдер тағайындалып, ашыққандарға арнап тамақтандыру орындарын аша бастады. Алайда бұл бұл орындарға қажетті ақша болмағандықтан жабылып қалу қаупі төнді, Бұл жөнінде әр жерлерден жеделхаттар түсіп, қаражат болмаған жағдайда басталған іс аяғына дейін бармайтындығын ескерткен.

Аштықпен күресте Орталық Комиссия ауыр жағдайда жұмыс жүргізді. Себебі азық-түлік қымбаттап, алыпсатарлар мен байлар бар тауарларын тығып, кедейлерге көмек беруден бас тартты. Сондықтан ол республикадағы аштықпен күресудің жолдарын қарастырып, ашыққандардың өзіне мал, егін шаруашылықтарымен айналысуға бар мүмкіндікті жасауды, кедейлерді ұйымдастыру арқылы алыпсатарлар мен байлардың тығып қойған тауарларын тауып, тәркілеп алу қажеттігін көтерді. Мәжіліс барысында оның бұл ұсыныстары талқыға салынып, ұлттар ісінің комиссары Жорабаев

алыпсатарлар мен буржуазия өкілдерін толықтай құртуға рұқсат беруді ұсынса, ал Трофимов кедей мұсылмандар арасында байлар мен алыпсатарларға қарсы төңкеріс ұйымдастыруды жөн санады.

1919 жылы да халық арасында ашыққандардың саны азайған жоқ. Т. Рысқұлов аштықпен күрес барысы кезек күттірмейтін мәселе екендігін жоғарғы үкімет орындарына айта отырып, онымен күресте Орталық комиссияның қабылдаған қаулыларын мүлтіксіз орындаудың маңыздылығын әр мәжілісте айтумен, дәлелдеумен болды. Аштықтан босып кеткендердің өз жеріне қайтып оралуына, олардың орналасуына және жұмыспен қамтамасыз етілуіне барлық жағдайды жасап бақты. Оның табандылығының нәтижесінде босқындардың еңбекке жарамдылары жұмысқа орналастырылып, туралап қалған шаруашылықтарды қалпына келтіруде бар күш-жігерлерін салды.

Т. Рысқұлов басқарған Аштықпен күресетін Орталық Комиссия өзіне жүктеген істі абыройлы атқарып шықты. Дегенмен аштықты толықтай жоюға дәрмендері жетпеді. Аштардың санының азаймауы республика үкіметін алаңдатпай қоймады. 1919 жылдың қыркүйегінде болған Түркістан Республикасының VIII-ші Төтенше съезінде республикада сәуір мен мамырында ашыққандардың саны 922 010 адамға жетіп, ал қыркүйек айында 17 334 ашыққандар тіркеліп отырғандығы, оларды тамақтандыратын 40-тай ғана пункттердің барлығы баса айтылды [11, 343-б.].

Азамат соғысының басталуы халықтың шаруашылығын әскери жағдайға бейімдеу мен азық-түлік салғырты халықты әбден титықтатты. Азық-түлік салғырты «әскери коммунизмі» тұсында, 1919 жылғы қаңтардан 1921 жылдың мамырына дейін жүргізіліп, шаруаға талшық етерлік азық қана қалдырылып, ал қалғаны белгілі бір бағамен мемлекетке өткізілуге тиіс болды. Сөйтіп Азамат соғысы халықты азық-түлік салғыртымен жаныштап, шаруалардың маңдай термен тапқан азығын күшпен тартып алу саясатын жүзеге асырды. Армияның мұқтаждығы үшін басы артық ауылшаруашылық өнімдері түгел дерлік алынды. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндірудің қысқаруы мен азық-түліктің Қызыл Армияны жабдықтауға жұмсалуды бар малынан айырылған халықтың жағдайын тураландырып жіберді. Салғыртты жүргізуде өнімдей беруге қарсылық білдірген қазақ шаруаларын малдарын басқа жаққа айдап, ауа көшіп кетуіне соқтырды.

Ел арасында шыққан бандалық топтардың күнін әрең көріп отырған кедей ауылдарын тонауы, малдарын айдап әкетуі, егіндерінің тапталуы немесе өртелінуі, оның үстіне азық-түлік салғыртының үстемелеп салынуы, астық пен еттен тапшылық көріп, онсыз да әзер жанын сақтап отырған кедей шаруалардың арасында наразылық туғызып, Қазақстанның уездерінде шаруалардың толқулары белең бере бастады.

1920 жылы қараша айында ауылшаруашылығындағы ауыр жағдайға байланысты шаруалардың арасында туындаған толқулардың басым көпшілігі кулактардың үгіттеуімен болды. Сондай бір жұмысшылар мен шаруалардың ірі толқуы Оралда орын алып, оны 22 кавалерия дивизиясының бұрынғы командирі шаруа А.П. Сапожников басқарып, кеңес өкіметінің жүргізіп отырған билігіне қарсылық ретінде теміржол бойында поездарды тоқтатып, оның жүруіне кедергі жасаған. Алайда Новая Казанка селосына жақын маңда кеңес әскерлері оларды талқандап, Сапожников аздаған шаруалармен Павлодар мен Сосновский аудандарына, Том губерниясының Змейногород уезіне, кейбірі бас сауғалап Қытайға қарай қашуға мәжбүр болған. Жасырынып жүргендерді қолға түсіру ерекше тағайындалған бөлім (ЧОН) күштерімен іске асырылды.

Азық-түлік мәселесіне байланысты шаруалардың толқуы 1920 жылдың тамыз айында Қостанай уезінде де орын алып, Қарауыл, Святогорский, Петропавловск поселкелерінде жалғасты. Көтерілісшілер қолдарында бар қару-жарақпен, тіпті аша, айырлармен де қаруланып, бес болысты басып алды. Орынбордан 110 найзамен және пулеметпен қаруланған әскер күші жіберіліп, 28 қазанда көтеріліс басылып, оған қатысты деген желеумен 170 адам қолға түсті [12].

Кеңестерге қарсы қозғалыстар Қазақстанның барлық аумағында, оның ішінде Жетісу жеріндегі Верный мен Ақсуда болды. Сондай-ақ солтүстік өңірде де шаруалар толқуларының болып жатқандығы жөнінде жоғарғы орындарға жеделхаттар түсті. Мұндай толқулардың жиілеуі кеңес өкіметін алаңдатпай қоймады.

Шетелдік басқыншылар республикадан аластатылғаннан кейін 1920 жылдың аяғында Кеңес өкіметі жаңа экономикалық саясатты әзірлеуге кіріскен кезде ашаршылық белгісі біліне бастады. 1921 жылдың қысының ұзаққа созылуы, қарлы боран, жаңбыр жауып, жердің көк мұз болып қатуы, ел ішіндегі соғысқа байланысты мал азығын қажетінше жинап үлгермеген шаруаға ауыр тиді. Жем-шөп қорының жетіспеуі мал басының түгелдей қырылып қалу қаупін туғызды. Қарсыз қыстың соңы жаңбырсыз қуаншылыққа алып келді. Қаһарлы қыста бар малынан айырылған кедей шаруаның егін егуге шамасы жетпеді. Алыпсатарлық күшейді. Әсіресе нан саудасы алыпсатарлардың негізгі баю көзіне айналды [13].

1920-1921 жылғы қыстың өте қатал болып ұзаққа созылуынан Қазақстанды тағы да аштық құшағына іліктірді. Бұл аштық Қазақстанның Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губерниялары мен Адай уезінде шарпып, халықтың үштен бір бөлігі қырғынға ұшырап, ашыққандар тамақ іздеп шет жаққа қарай босты.

Қайғы-қасірет әкелген 1921-1922 жылдардағы ашаршылық нәубеті 30 жылдары жалғасын тауып, халқымыздың тең жартысы қырылды, басқа елдерге босып кетті. Шет мемлекеттерге кеткен көпшілік қандастарымыз ұзақ уақыт бойы туған жеріне оралмай, еріксіз сол жақта тұрақтап қалуға мәжбүр болды.

Ел басына түскен қиндықпен күресуде Тұрар Рысқұлов бар күшін салды. Әсіресе, ол 1921-1922 және 1931-1933 жж. Қазақстанды жайлаған аштық барысымен күресуде үкімет алдына батыл іс-шараларды ұсына білді.

Әдебиеттер

- 1 // Бірлік туы. – 1918, наурыз – 27.
- 2 Аштық белгісі // Қазақ. – 1917, ноябрь – 3.
- 3 Социалды Қазақстан. – 1930, сәуір – 26; – 6 мамыр; Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Т. 1. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007.
- 4 // Социалды Қазақстан. – 1930, мамыр – 6.
- 5 Елеуов Б.Т. Установление и упрочение Советской власти в Казахстане.– Алма-Ата, 1961. – 528 с.
- 6 Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане. – Алма-Ата, 1957.
- 7 Нурпеисов К. Становление Советов в Казахстане (март 1917 г. – июнь 1918 г.). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 240 с.
- 8 Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане. Летопись событий. – Алма-Ата, 1967.
- 9 Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.
- 10 Рысқұлов Т. Соб. Соч. В 3-х т.– Алматы: Казахстан, 1997. – Том 1. – 336 с.
- 11 Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Т. 2. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007. – 368 б.
- 12 ҚР ПМ. 140-қ., 1-т., 23-іс. 2-4-пп.
- 13 ҚР ПМ. 140-қ., 1-т., 23-іс. 5-п.

С.О. Смағұлова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты
директорының орынбасары, т.ғ.д.